

NAUČNA POLAZIŠTA PROUČAVANJA AKTUELNE RURALNE SITUACIJE I SEOSKIH NASELJA KAO MOGUĆIH CENTARA RAZVOJA SRBIJE

*Srboljub Dj. STAMENKOVIĆ **

Uvod

Malo je objekata u geografskom prostoru Srbije koji su u savremenom periodu, naročito od početka 60-ih godina XX veka, kada počinje dinamičan tempo razvoja procesa industrijalizacije, urbanizacije i deagrarizacije, zahvaćeni mnoštvom, u pravom smislu te reči, raznorodnih razvojnih tendencija, u prvom redu negativnih (morfo-fizionomske, demografske i funkcionalne). Znatne disproporcije u stepenu društveno-ekonomske razvijenosti između gradova, s jedne, i seoskih naselja, s druge strane, prouzrokovale su prostorno-funkcionalnu neravnotežu u mreži naselja Srbije koja se manifestuje u postojanju lako uočljivog razvojnog jaza i njihovog geoprostornog značaja. Izvesne su i dugovremene specifičnosti "prostornog ponašanja naših ruralnih stanovnika" (Stamenković i Tošić, 1998). Otuda danas na delu njene ruralne teritorije, izuzimajući prigradska sela i izvestan broj drugih, postoji znatna koncentracija i prostorna izraženost obilja problema, kao što su: kontinuirano "demografsko pražnjenje", opsežno prisustvo "denatalitetnih" (Wertheimer-Baletić, 1977) sela, smanjenje i narušavanje ruralnog stambenog fonda i objekata seoske ekonomije, opadanje obima i značaja ruralne proizvodnje i slični. Upravo to, "mnoštvo promena kojima su seoska naselja direktno ili indirektno zahvaćena i mnogobrojne negativne implikacije doprinele su pojavi ruralnih problema. Oni su više ili manje kočnica razvoja seoskih naselja, uzrok stagnacije u razvoju ili, u određenim situacijama, posledica potpunog iščezavanja seoskih naselja" (Stamenković i Bačević, 1992). U tom smislu, sa stanovišta aktuelnih

* Geografski fakultet, Beograd.

društvenih opredeljenja koja proizilaze iz zahteva za prestrukturiranjem privrede Srbije i njenim utemeljivanjem na potpuno tržišnim zakonima, naše selo i seljaštvo dobija novu društvenu poziciju. To praktično znači: da je stvaranje "tržišnog sela" (Ćirić, 1979) fokusno i ključno polazište prosperitetnog razvoja Srbije. S tog aspekta mreža ruralnih naselja zasnovana na principima tržišnog privredjivanja i postojanja, posebno onih sa centralnim funkcijama (vodećih), dobija izuzetan društveno-ekonomski značaj, jer postaje ključni činilac razvoja. Uključivanje našeg sela u tržišne robne tokove, gde je ono i danas manje - više prisutno, direktno je uslovljeno kvantitetom i kvalitetom funkcionalnih odnosa i veza sa gradom čijoj prostorno-uticajnoj sferi pripada i njegovim tržišnim potrebama za proizvodima, uglavnom, agrarnim koje dobija iz ruralnog okruženja. Zbog toga se određena ruralna naselja, u postupcima naučno fundiranog planiranja i programiranja razvoja, moraju označiti kao sela mogući centri (različitog centraliteta) ruralnog i sveukupnog razvoja, koja će funkcionalno-hijerarhijski biti integrisana u adekvatne urbane sisteme, dominantne nosioce, inicijatore i regulatore društveno-ekonomskog razvoja. U tom kontekstu naučna istraživanja prostorno-funcikonalne organizacije mreže ruralnih naselja Srbije, kojih ima u nauci (Kojić i drugi, 1969-1975), kao i druge akcije i aktivnosti, u prvom redu, u sferi planiranja dobijaju prvorazredni značaj. S ovog aspekta ključna činjenica, između ostalog, postoje konstituisanje i afirmacija ruralnog planiranja (ne postoji u sistemu našeg planiranja kao poseban vid, već kao deo urbanističkog planiranja), kao integralnog dela opšteg sistema planiranja. Ruralno planiranje je po svojoj suštini – teoriji, metodologiji i praksi, tesno povezano sa prostorno regionalnim planiranjem, a ruralni plan sa prostornim planom.

Imajući u vidu dosadašnji razvoj i postojeće ruralno stanje u Srbiji, prioritetno pitanje prosperitetnog ruralnog, ali i sveukupnog, razvoja postoje revitalizacija (oživljavanje, obnavljanje), ruralnih naselja i teritorija. Revitalizacija se može definisati kao skup planski osmišljenih (kontinuiranih i povremenih) mera, intervencija i akcija iniciranih na različitim nivoima – državnom (nacionalni, republički ili savezni), regionalnom, subregionalnom i lokalnom (opštinski), usmerenih ka mobilizaciji i racionalnoj prostornoj organizaciji u funkciji tržišno orijentisanog iskorišćavanja prirodnih, demografskih i materijalnih (proizvodnih) resursa ruralnih naselja i njima administrativno (atari) i funkcionalno pripadajućih teritorija (prostorno-uticajne sfere). Svakako, ovde treba naglasiti da našu naučnu orijentaciju predstavlja geografski aspekt proučavanja naselja, "prve geografske škole u

nas, a u mnogome i svetu" (Kostić, 1978), te je pomenuto odredjenje pojma revitalizacije zasnovano na temeljnim principima teorije geografske nauke, posebno naučnim dostignućima Geografije naselja. Uz to, naša geografija naselja ima dugu tradiciju i zapažene rezultate u oblasti tipološke klasifikacije seoskih naselja (Radovanović, 1965), što je od posebnog značaja za aktuelna naučna proučavanja i različita područja društvene prakse, posebno za potrebe ruralnog planiranja.

Naučni ciljevi i društveni zadaci proučavanja

U nauci je prisutna višedecenijska konstatacija da su naselja Srbije, kao celine i pojedinih njenih delova, uključujući tu i mreže urbanih i ruralnih naselja, naročito centralnih (vodećih), nedovoljno, parcijalno i neadekvatno istražena sa stanovišta raspoloživih potencijala i mogućnosti njihovog iskorišćavanja u sklopu potreba savremenog ekonomskog razvoja. Analogno tome, može se govoriti o neophodnosti intenziviranja naučnih istraživanja ruralnih naselja i razvoja i preovladjujućoj potrebi rešavanja pomenutih negativnih trendova u dosadašnjem ruralnom razvoju, kao što su: kontinuirana depopulacija prouzrokovana opadanjem prirodnog priraštaja stanovništva i imigracijom u veće centre i druga naselja; nizak stepen društveno-ekonomske razvijenosti, sa izraženim ekstenzivnim načinom ruralnog privredjivanja; opadanje značaja ruralne proizvodnje i ekonomske pozicije sela u mreži naselja Republike Srbije; dominacija tradicionalnog (starog) sistema ruralnih vrednosti u mnogim sferama života - privredjivanje, uređenje kuće i kućišta i dr.; slaba stambena i komunalna opremljenost, i slični. U tom smislu prvorazredni značaj imaju sledeća naučna polazišta:

- primena teorije, metodologije i prakse razvijenih evropskih zemalja, sa tržišnim privredjivanjem, u oblasti ruralnog razvoja, kao i pozitivnih domaćih, istina skromnih, iskustava prisutnih u podsticanju razvoja pojedinih ruralnih naselja i područja;

- formiranje precizno formulisanog i naučno fundiranog skupa znanja o ruralnim naseljima u kontekstu koncepcije održivog razvoja Srbije, uz uvažavanje temeljnih ekonomskih i političkih postavki Prostornog plana Srbije i drugih planova razvoja, sastavnih delova opšteg sistema planiranja;

- sagledavanje dosadašnjeg razvoja, postojećeg stanja i razvojnih perspektiva ruralnih naselja;

- inventarizacija i valorizacija raspoloživih prirodnih, antropogenih i proizvodnih resursa od značaja za razvoj sela;

- klasifikacija i sistematizacija raznorodnih sadržaja (položaj, prostranstvo, geneza, funkcije i razvoj) ruralno-ekološkog i prostorno planerskog značenja u funkciji postavljanja racionalne organizacije mreže vodećih (centralnih) seoskih naselja sa ocenom kvaliteta i kvantiteta prostorno-funkcionalnih odnosa i veza sa drugim naseljima višeg hijerarhijskog nivoa;

- naučno otkriće i objašnjenje nepoznatih i delimično poznatih svojstava prirodnog, antropogenog i proizvodnog (kulturogenog i samoniklog) karaktera od značaja za privredno aktiviranje ruralnog kompleksa na tržišnim principima;

- utvrđivanje opštih (geografičnost, integralnost, zonalnost, azonalnost i dr.) i posebnih (životni ciklusi, unutrašnja ravnoteža i prostorno-fizičke karakteristike) zakona ruralnog razvoja i formulisanje optimalnog teorijskog modela održivog razvoja;

- tumačenje relevantnih pretpostavki i uslova za formiranje kvalitetne mreže ruralnih naselja usaglašene sa osnovnim zahtevima Prostornog plana Republike Srbije;

- razrada razvojne komplementarnosti seoskih i drugih vrsta i tipova centralnih naselja, u prvom redu gradskih, u duhu koncepcije revitalizacije sela sa aspekta prevazilaženja aktuelnih ruralno-demografskih i ekonomskih problema (negativan ekonomski razvoj sela);

- definisanje skupa naučno utemeljenih i društveno opravdanih podsticajnih mera lokalnog, regionalnog, subregionalnog i nacionalnog (državni – republički i savezni) nivoa na planu usmeravanja i intenziviranja ruralnog razvoja u okviru koncepcije revitalizacije seoskih naselja i aktuelnih ekonomskih, političkih i regionalnih razvojnih težnji u Srbiji;

- sagledavanje i objašnjenje očekivanih efekata (morfo-fizionomski, demografski, regionalno-funkcionalni, estetski, humanoekološki, ekonomski i dr.) u ruralnom razvoju na unapredjivanju kvaliteta čovekove životne sredine ("eko selo"), eksploataciji tradicionalnog ("etno selo") u duhu potreba tržišnog privredjivanja i ruralnog načina života i rada ljudi uopšte;

- odredjivanje prioriteta u planiranju i uredjenju ruralnih naselja i teritorija; i druga.

Na osnovu iznetih činjenica, evidentno je da valjan naučni pristup u oblasti proučavanja ruralnih naselja i razvoja, sa gledišta stvaranja neophodnih društvenih pretpostavki i uslova prilagodjenih savremenim društvenim (državnim) potreba, zahteva organizovan, sistematičan i dugovremeni naučnoistraživački rad, a uz to, i prisustvo stručnjaka različitih profesionalnih orijentacija (geografi, demografi, ekonomisti, arhitekta, sociolozi i dr.).

Tematska struktura istraživanja

Naučnu suštinu proučavanja prostorno-funkcionalne organizacije seoskih naselja Srbije predstavlja sagledavanje mnoštva raznolikosti sublimiranih u geografskom kompleksu seosko naselje – okružavajući geoprostor, gde prirodno i antropogeno čine celinu u kojoj se integralno ispoljavaju: "objektivno i subjektivno, uniformno i neuniformno, ponovljivo i neponovljivo, pojmovno uprostitljivo i pojmovno neuprostitljivo, objektivno saznatljivo i objektivno nesaznatljivo i saznavno predvidljivo i saznavno nepredvidljivo" (Šešić, 1981). Sve to, pojedinačno i u interakciji, doprinosi struktuiranju i oblikovanju specifičnih regionalnih razlika i svojstava u ruralnom geoprostoru Srbije. Uzimajući u obzir te raznolikosti, kao i poznate odlike razvoja našeg sela, inicijalni hipotetički koncept proučavanja mreže vodećih ruralnih naselja mogao bi imati sledeću kompoziciju:

Uvodne teorijsko-metodološke napomene

I Prostorno-demografske i funkcionalne tendencije u dosadašnjem ruralnom razvoju i postojeće stanje

Koncentracija i rasprostranjenost ruralnih naselja i teritorija

Administrativno-teritorijalna podela i mreža ruralnih naselja

Prostorno-fizičke i razvojne promene u mreži naselja

Osnovne prostorno-demografske ruralne promene

- Teritorijalno grupisanje (koncentracija) i razredjivanje ruralnih naselja i populacije

Hipsometrijski razmeštaj ruralnih naselja i demografske promene

Teritorijalna orijentacija saobraćajnica i mreža ruralnih naselja

- Sistem puteva (kategorije) kao faktor koncentracije i razvoja ruralnih naselja

Izotelni raspored ruralnih naselja

Prostorno (migraciono) ponašanje ruralnog stanovništva

Prostorni areali depopulacionih ruralnih naselja

- Kontinuirano denatalitetna ruralna naselja
- Izrazito "staračka" ruralna naselja
- Permanentno emigraciona ruralna naselja
- Prostorna izraženost iščezlih ruralnih naselja posle II svetskog rata

Funkcionalni razvoj ruralnih naselja

Ruralni areali sa negativnim razvojnim tendencijama

Ruralni areali sa promenljivim (negativnim i pozitivnim) razvojnim tendencijama

Prosperitetna ruralna naselja i teritorije

II Aktuelni ruralni problemi i revitalizacija ruralnih naselja i teritorija

Ruralna deagrarijacija – obim, faktori, posledice i regionalne razlike

Razvoj planinskih ruralnih naselja

Razvoj brdskih ruralnih naselja

Razvoj ravničarskih ruralnih naselja

Dinamika razvoja ruralnih naselja Srbije

- Aktuelna situacija i problemi ruralnog razvoja Vojvodine
- Aktuelna situacija i problemi ruralnog razvoja Centralne Srbije
- Aktuelna situacija i problemi ruralnog razvoja Kosmeta

Geokološka ograničenja i prednosti ruralnog razvoja

Preobražaj tradicionalnog sela i seljaštva u ruralnost savremenog (tržišnog) tipa

Regionalne razlike u ruralnom razvoju i heterogenost pristupa revitalizaciji

III Prostorni plan Srbije i revitalizacija ruralnih naselja

Revitalizacija ruralnih naselja i teritorija kao fundamentalno razvojno pitanje

Prostorno planerska koncepcija razvoja ruralnih naselja

Ruralne teritorije prema stepenu diferenciranosti

- Ruralna područja posebnih (specifičnih) funkcija

IV Revitalizacija i prostorno-funkcionalna tipologija ruralnih naselja i teritorija

Principi za uspostavljanje prostorno-funkcionalne ravnoteže u ruralnom razvoju

Principi i elementi funkcionalno-hijerarhijskog razvrstavanja ruralnih naselja i teritorija

Funkcionalna klasifikacija ruralnih teritorija (atara)

Funkcionalno-hijerarhijski nivoi ruralnih naselja i teritorija

- Inicijalne osnove mrežno-hijerarhijske strukture ruralnih centara u nedovoljno razvijenim regijama

- Inicijalne osnove mrežno-hijerarhijske strukture ruralnih centara u razvijenim regijama

- Inicijalne osnove mrežno-hijerarhijske strukture ruralnih centara u depopulacionim regijama

- Inicijalne osnove mrežno-hijerarhijske strukture ruralnih centara u urbanizovanim sredinama (u okruženju velikih urbanih centara i prigradskim područjima ostalih tipova urbanizovanosti)

Prostorni model mreže ruralnih centara i njihovih uticajnih sfera

- Primarna ruralna naselja

- "Eko selo"

- "Etno selo"

- Mala ruralna središta

- Prelazni (srednji) ruralni centri

- Razvijeni ruralni centri

- Prigradska ruralna naselja agrarnog tipa

- Prigradska ruralna naselja urbanog tipa

- Prigradska ruralna naselja mešovitog (agrarno - stambenog) tipa

- Prigradska "divlja" ruralna naselja

- Privremena naselja ruralne orijentacije

V Perspektive ruralnog razvoja i ruralno planiranje kao integralni deo prostornog planiranja

Ruralno i prostorno planiranje

Ruralno planiranje - polazište racionalnog, organizovanog i policentričnog ruralnog razvoja

Koncept održivog razvoja i revitalizacija ruralnih naselja

Perspektivni trendovi fizionomskog razvoja ruralnih naselja

Perspektivni razvoj ruralne demografske situacije

Perspektivni tokovi funkcionalne transformacije ruralnih naselja

Sinhronizovanost urbanog i ruralnog razvoja

VI Polazne osnove programa revitalizacije ruralnih naselja

Kontinuirane planske mere, intervencije i akcije

Povremene planske mere, intervencije i akcije

Efekti očekivanih spontanih (neplanskih) uticaja

Hijerarhija planskih mera, intervencija i akcija

- Makro (nacionalne, državne - republičke i savezne) planske mere, intervencije i akcije

- Mezo (regionalne ili okružne) planske mere, intervencije i akcije

- Mikro (lokalne ili opštinske) planske mere, intervencije i akcije
Ruralni plan Srbije - naučni fundament i skup smernica homogenog
(uravnoteženog) i prosperitetnog društveno - ekonomskog razvoja

Zaključne ocene i predlozi

Izvesno je da navedeni koncept objedinjuje mnogobrojna ruralna svojstva relevantna za tumačenje dosadašnjeg razvoja, postojećeg stanja i perspektive ruralnih naselja i njihovih sastavnih teritorija. Istovremeno, treba naglasiti da se u fazi realizacije ovog koncepta, kao i svakog drugog, mogu vršiti veće ili manje korekcije u smislu svestranijeg (dubljeg i šireg) naučnog sagledavanje odredjenih pitanja.

Literatura

- ĆIRIĆ, Jovan (1979). *Osnove sociologije naselja i sociologije sela* (Niš: Gradina).
- KOJIĆ, Branislav i drugi (1969-1975). *Perspektivni razvitak seoskih naselja u Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije).
- KOSTIĆ, Mihajlo (1978). "Jedan prilog za savremeni koncept antropogeografskih proučavanja naselja i stanovništva". *Zbornik radova Geografskog instituta "Jovan Cvijić"* (Beograd: SANU), knj. 30.
- RADOVANOVIĆ, Milovan (1965). "Metodološka pitanja tipološke klasifikacije seoskih naselja sa posebnim osvrtom na Srbiju". *Zbornik radova Geografskog zavoda* (Beograd: PMF univerziteta u Beogradu), sv. XII.
- STAMENKOVIĆ, Srboљjub i Dragutin TOŠIĆ (1998). "Revitalizacija sela i prostorno ponašanje naših ruralnih stanovnika". *Jugoslovenski simpozijum Revitalizacija sela* (Čačak: Agronomski fakultet u Čačku Univerziteta u Kragujevcu).
- STAMENKOVIĆ, Srboљjub i Milan BAČEVIĆ (1992). *Geografija naselja* (Beograd: Geografski fakultet PMF Univerziteta u Beogradu).
- ŠEŠIĆ, Bogdan (1981). *Osnovi metodologije društvenih nauka* (Beograd, Naučna knjiga).
- WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica (1977). *Demografija, stanovništvo i demografski razvitak* (Zagreb: Informator).

Srboljub Dj. Stamenković

Naučna polazišta proučavanja aktuelne ruralne situacije i seoskih naselja kao mogućih centara razvoja Srbije

R e z i m e

Fundamentalna društvena pretpostavka, pored Prostornog plana Srbije, konstituisanja racionalne mreže seoskih naselja različitog centraliteta (funkcionalno-hijerarhijskog nivoa) je i izrada strategije ruralnog razvoja Srbije koja treba da definiše: glavne ciljeve dugoročnog razvoja sela, pretpostavke i uslove za ostvarivanje dugoročnih ciljeva, ulogu sela i ruralne privrede u ekonomskom i uopšte društvenom razvoju, očekivana dugoročna kretanja u oblasti razvoja sela i transformacije tradicionalnog seljaštva u seljaštvo savremenog (tržišnog) tipa, i druge. S tog aspekta, pomenuta naučna polazišta proučavanja aktuelne ruralne situacije, u prvom redu prostorno-demografske i funkcionalne, i ruralnog razvoja - dosadašnjeg i perspektivnog, u kontekstu izbora (konstituisanja) ruralnih središta kao mogućih centara razvoja manjih grupa naselja i teritorija, a to praktično znači i Srbije kao celine sa mrežno-hijerarhijskom strukturom naselja - gradskih i seoskih, u kojoj se određena ruralna naselja stavljaju u funkciju nosioca, inicijatora i regulatora razvoja i pozitivne transformacije privrednog i geografskog okruženja. Naučna istraživanja ove vrste postaju fokusno razvojno pitanje, jer je evidentan deficit novih, sistematizovanih i precizno formulisanih znanja o seoskim naseljima, ruralnom razvoju i perspektivi našeg sela. Dugovremen i osmišljen rad na istraživanju našeg sela postoje bazično polazište aktiviranja i racionalnog iskorišćavanja obilja raspoloživih prirodnih, ljudskih (demografskih) i materijalnih (proizvodnih) resursa, koji se u uslovima izgradjivanja apsolutno tržišne privrede mogu višestruko eksploatisati. Koliko će se u tome uspeti zavisi od potencijala i opštih ekonomskih interesa, koji su evidentni na svim društvenim nivoima - lokalnom, subregionalnom, regionalnom i državnom (saveznom i republičkom), ali, svakako, najviše od društvenih investicija u naučna istraživanja koja se zasnivaju na globalnim društvenim potrebama i posebnim ekonomsko-političkim interesima, koja, uz to, kako smo već pomenuli, pored ostalog, streme i ka konstituisanju ruralnog planiranja kao integralnog dela prostornog planiranja, afirmisanog dela opšteg sistema planiranja u Srbiji.

Ključne reči: *seosko naselje, mreža seoskih naselja, ruralni razvoj, revitalizacija sela*

Srboljub Stamenković

Scientific Basis for Examining Current Rural Situation and Rural Settlements as Potential Centers of Development in Serbia

S u m m a r y

Besides Spatial Planning of Serbia, the fundamental social prerequisite to the constitution of a rational network of villages of different centrality (functional and hierarchic level) is the elaboration of a strategy of rural development of Serbia. This ought to define the main long-term targets of rural development, prerequisites and conditions for their realization, the role of villages and rural economy in economic and general social development, as well as the long-term expectations with regard to the development of villages and transformation of traditional peasantry into a modern, market-oriented type, etc. From that point of view, the above scientific basis for examining the current rural situation, primarily its spatial-demographic and functional aspects, and rural development - so far and in future, within the context of selecting rural centers to constitute centers of potential development of smaller groups of settlements and territories, which practically means of Serbia as a whole with its network of hierarchically structured settlements - urban and rural, in which certain rural settlements function as bearers, initiators and regulators of development and positive transformation of economic and geographical environment. This type of scientific research has become the main development issue in the light of evident shortage of new, systematized and accurately formulated knowledge about villages, rural development and future prospects of villages in Serbia. Long years of meticulous research of our villages have provided a basis for activation and rational utilization of abundant natural, human (demographic), and material (productive) resources, which may be put to a multiple use within the context of developing a fully market-oriented economy. The degree of our success shall depend on the potentials and general economic interests at all social levels - local, subregional, regional and state (federal and republican). It shall, however, primarily depend on the size of social investment in scientific research, which shall reflect global social needs and particular economic and political interests. As noted earlier, there are both needs and interests to develop rural planning as an integral part of spatial planning, which is an asserted part of the general system of planning in Serbia.

Key words: *village, network of villages, rural development, revitalization of villages*